

8D02310-Филология білім беру бағдарламасы бойынша философия докторы (Phd) дәрежесін алу үшін Батырбекова Камшат Айшигаровнаның дайындаған «Мәмлүк қыпшақтары тіліндегі «Байтарату’л-вазих» жазба ескерткіші тілінің лексика-семантикалық ерекшеліктері» тақырыбындағы диссертациясына

АННОТАЦИЯ

Зерттеу жұмыстың жалпы сипаттамасы. Белгілі бір этностың тарихи жады мен дүниетанымы тіл арқылы берілетіні белгілі. Мәмлүк қыпшақтарының Мысыр мен Шамдағы билік құрған кезеңінде жазылған әр түрлі мазмұндағы жазба жәдігерлер тек тілдік дерек емес, тарихи-мәдени мұра ретінде маңызды.

Тарихи жазба ескерткіштерді тілдік, әдеби және тарихи қырынан кешенді зерттеу ХХ ғасырдың 90 - жылдарынан бастап лингвисттердің назарына ілініп, кеңінен қарастырыла бастады. Бұл үрдіс ұлттық рухани мұраларды жаңғырту, тарихи сана мен мәдени тұтастықты терең ұғынудың маңызды тетігі ретінде танылып отыр. Диссертациялық жұмыс Тәуелсіз Қазақстанның «Қазақстан – 2050» стратегиясы, 2025 жылға дейінгі Қазақстан Республикасы дамуының Ұлттық жоспары және «Мәдени мұра», «Халық тарих толқынында», «Мәңгілік ел», «Рухани жаңғыру», «Ұлы даланың жеті қыры», «Архив – 2025» бағдарламаларына сай келеді. Себебі бұл бағдарламалардың барлығы ұлттық сананы жаңғырту мен тарихи-мәдени мұраларды терең зерделеуге бағытталған. Аталған бағдарламалар елдің рухани дамуына жаңа серпін беріп, тарихи жазба ескерткіштерді заманауи ғылыми тәсілдермен зерделеуге мүмкіндік береді. Ұлттық құрылтайдың ІІІ отырысында сөйлеген сөзінде Президент Қ. Тоқаев: «Біз болашаққа сеніммен қадам басу үшін төл тарихымыздың ауқымы кең екенін толық сезініп, мәдени мұрамызды сақтап, оны дәріптеуіміз қажет. Қазақстан – Ұлы даладағы көшпенділер өркениетінің тікелей мұрагері» деген болатын. Бұл тұжырым ұлттық тарих пен рухани мұраның маңызын терең түсіндіреді. Осы айтылған қағидаттар диссертациялық жұмыстың мазмұнымен тікелей ұштасады. Өйткені көне және ортағасырлық жазба ескерткіштерді зерттеу – Ұлы дала өркениетінің мұрагерінің төл тарихының терең қабаттарын тануға мүмкіндік беретін маңызды бағыттардың бірі. Осы тұрғыда «Байтарату’л-вазих» сияқты жазба ескерткіштерді тілдік, тарихи және мәдени аспектіде кешенді түрде зерттеу ұлттық сананы жаңғыртуға, мәдени мұраны сақтауға және оны ғылыми айналымға енгізуге зор үлес қосады. Өйткені бұл мұралар – түркі тілдерінің, соның ішінде қазақ тілінің тарихи даму жолын тануда маңызды дереккөз болып табылады. Сондықтан тілдің тарихи қалыптасуын зерттеу барысында жазба ескерткіштерге сүйену қажет. Ортағасырлық мәмлүк-қыпшақ тілінде жазылған «Байтарату’л-вазих» сондай құнды жазба мұралардың бірі. Ол тек түркі дүниетанымының көрінісі ғана емес, мәдени сабақтастықтың нақты айғағы. Бұл ескерткіштің лексикасын тілдік тұрғыдан

зерттеу арқылы мәмлүк-қыпшақ тілінің қазақ тілінің қалыптасуына ықпалын анықтауға және тарихи генетикалық сабақтастығын зерделеуге болады.

Қазақ тіл білімі саласында зерттеуді қажет ететін жазба ескерткіштер тобына ортағасырлық қыпшақ тілінде жазылған шығармалар жатады. Өйткені олар әлі күнге дейін қазақ тіліне толық аударылып, ғылыми айналымға түсіп біткен жоқ десек те болады. Ортағасырлық жазба ескерткіштер Қараханид түріктерінің тілінде, көне-қыпшақ, куман қыпшақтары, армян-қыпшақ колониясы, мәмлүк-қыпшақтары, Алтын Орда кезеңіндегі, шағатай тілінде жазылған жазба ескерткіштер болып бөлінеді. Бұл ескерткіштерді ғылыми айналымға енгізу, лексикалық құрамын зерттеу және қазіргі қазақ тілімен сабақтастығын анықтау – қазақ тіл білімінің өзекті бағыттарының бірі. Осы тұрғыдан алғанда, Мысыр билеушісі Махмұт Толубектің тапсырысы бойынша жазылған «Байтарату’л-вазих» жазба ескерткішінің лексикасын зерттеу ерекше ғылыми маңызға ие. Ескерткіш сөздік құрамын қазіргі қазақ тілімен салыстыра талдау арқылы ортақ лексикалық бірліктерді, олардың семантикалық ерекшеліктерін және тарихи даму үдерістерін анықтауға мүмкіндік туады. Бұл зерттеу ортағасырлық қыпшақ жазба мұрасы мен қазіргі қазақ тілінің арасындағы тарихи-тілдік сабақтастықты ашуға бағытталады.

Зерттеу жұмысының өзектілігі. Ортағасырлық «Байтарату’л-вазих» ескерткіші лексикасы негізінде мәмлүк-қыпшақ тілі мен қазіргі қазақ тілі арасындағы тарихи-тілдік сабақтастықты салыстырамалы-тарихи негізде зерттеп, фоно-семантикалық деңгейде дәлелдеу, белгілі бір тілдің тарихи қалыптасу жүйесіне тікелей қатысты көне мұралар мен ортағасырлық жазба ескерткіштердің тілдік мәліметтерін қазіргі түркі тілдерінің күнделікті қолданыста жүрген нұсқаларымен салыстыра зерттеу – жұмысымыздың **өзектілігін** танытса керек.

Зерттеу жұмысының нысаны. Ортағасырлық «Байтарату’л-вазих» жазба ескерткішінің лексикасы.

Зерттеу пәні. Ортағасырлық «Байтарату’л-вазих» жазба ескерткішіндегі лексикалық бірліктердің тарихи-лингвистикалық сипаттамасы және қазіргі қазақ тіліндегі көрінісі.

Зерттеудің мақсаты: Мәмлүк-қыпшақ тілінде жазылған ортағасырлық «Байтарату’л-вазих» жазба ескерткішінің тілдік ерекшеліктерін жан-жақты талдау арқылы мәмлүк-қыпшақ тілімен қазақ тілінің тарихи-генетикалық сабақтастығын көрсету. Белгіленген мақсатқа қол жеткізу үшін мынадай міндеттер қойылды:

– «Байтарату’л-вазих» жазба ескерткішінің жазылу және зерттелу тарихына шолу жасап, жанрлық құрылымы мен мазмұндық ерекшеліктерін талдау, палеографиялық-кодикологиялық сипаттама беру, сондай-ақ ескерткіш тіліндегі фонетикалық құбылыстардың қазіргі қазақ тілімен тоғысу жолдарын айқындау;

– Ескерткіш лексикасының қазіргі қазақ тілінде қолданылу дәрежесін анықтай отырып, сөздерді сөз таптарына жіктеп, олардың мағынасы мен

тұлғасының сақталу деңгейіне қарай топтастырып, тұрғыда статистикалық талдау жүргізу;

– «Байтарату’л-вазих» мәтініндегі кірме сөздерді анықтап, оларды екі топқа бөлу: 1) ескерткіш тілінде ғана қолданылып сол кезеңдегі мәмлүк-қыпшақ қоғамына түсінікті араб сөздері; 2) ескерткіш тілінде де, қазіргі қазақ тілінде де қолданылып жүрген арабизмдер. Сонымен қатар ескерткіш тіліндегі араб, парсы, моңғол кірме сөздеріне статистикалық талдау жасау. Ескерткіш тіліндегі діни сөздердің табиғатын, мағыналық аясын және қолданылу ерекшеліктерін зерттеу;

– Ескерткіштердегі мал дәрігерлігі мен жылқы түлігіне қатысты лексика көне жазба ескерткіштері мен ауыз әдебиеті үлгілері, ортағасырлық мәмлүк-қыпшақ жазба ескерткіштері («Китаб фи риязати-л-хайл», «Муният ул-гузат», «Китаб фи ғылым ән-нушшаб») материалдары негізінде фонетикалық және лексика-семантикалық тұрғыдан талдау көзделеді;

– Қолжазбадағы жылқы түлігіне қатысты соматикалық бірліктердің лексика-семантикалық құрылымын, мағыналық ауқымын, қолданылу ерекшеліктерінің танымдық сипатын ашу көзделеді. Осы терминдердің қазіргі қазақ тіліндегі қолданылу аясы мен мағына өзгерістерін салыстырмалы түрде қарастырып, олардың тарихи сабақтастығын, тілдік даму үрдісіндегі рөлін көрсету;

– Жазба ескерткіш тіліндегі ескерткішіндегі туыстық қатынас пен материалдық мәдениет атауларын этно-мәдени тұрғыдан зерттеу. Туыстық қатынастар мен тұрмыстық лексиканың тарихи қалыптасуы мен мағыналық дамуын анықтап, олардың тілдік бейнесі арқылы ортағасырлық мәмлүк-қыпшақ қоғамының мәдени және әлеуметтік болмысын сипаттау. Сонымен бірге, осы атаулардың қазіргі қазақ тілі мен мәдениетіндегі жалғастығын көрсету арқылы тіл мен мәдениеттің байланысы мен ұлттық дүниетанымның тілдік көрінісін айқындау;

– Ескерткіш тіліндегі табиғат пен жаратылыс құбылыстарына қатысты лексикалық бірліктердің тарихи дамуын жан-жақты зерттеу. Атаулардың мағыналық кеңістігін ашып, оларды ортағасырлық түркі жазба ескерткіштерімен салыстырып, семантикалық ұқсастықтары мен ерекшеліктерін анықтау. Сонымен қатар, осы бірліктердің қазіргі қазақ тіліндегі қолданылуы мен мағына өзгерістерін талдап, тілдік құрылым мен мәдени мазмұн тұрғысынан сабақтастығын көрсету.

Зерттеу жұмысының дерек көздері. «Байтарату’л-вазих» жазба ескерткішінің лексикасы. Зерттеу жұмысы аясында ұлттық «Qazcorpus.kz», «Sozdikqor.kz» платформалары, Түрік қолжазбалар мекемесінің ресми порталы (<https://portal.yek.gov.tr/works/detail/562497>), Францияның ұлттық кітапханасының қолжазбалар қорына арналған сайты (<https://archivesetmanuscripts.bnf.fr/ark:/12148/cc926896?collect>) секілді цифрлық ресурстар мен жүйелі жұмыс жүргізілді.

Зерттеу жұмысының материалдары: «Байтарату’л-вазих» жазба ескерткіші.

Жұмыстың ғылыми жаңалығы. Зерттеу барысында мынадай жаңалықтар мен нәтижелерге қол жеткізілді:

- «Байтарату'л-вазих» жазба ескерткішінің жанрлық, палеографиялық және кодикологиялық ерекшеліктері алғаш рет кешенді түрде сипатталынып, оның тарихи-мәдени және лингвистикалық құндылығы анықталған.

- Ескерткіш тілінің фонетикалық жүйесі тарихи-компаративтік бағытта зерттеліп, дыбыстық заңдылықтар мен эволюциялық өзгерістер жүйелі түрде дәйектелген.

- Ескерткіштің лексикасы қазіргі қазақ тілімен тарихи-салыстырмалы тұрғыда жан-жақты талданып, сөздердің мағынасы мен формасы, фонетикалық өзгерістері нақтыланған.

- Мәтіндегі араб-парсы және моңғол тілдерінен енген сөздердің саны анықталып, мәмлүк-қыпшақ кезеңінде қолданыста болған арабизмдер мен қазіргі қазақ тіліне енген сөздердің нақты сандық дәйектері беріліп ескерткіш тіліндегі діни сөздерге талдау жасалынған.

- Мәмлүк-қыпшақ кезеңіндегі мал дәрігерлік және атбегілік кәсіби лексика алғаш рет «Байтарату'л-вазих» мәтіні негізінде кешенді түрде зерттеліп, түркі, араб тіліндегі баламалары көрсетілген.

- Жылқы малына қатысты атаулардың тарихи-мәдени, семантикалық және когнитивтік сипаты кең ауқымда зерттеліп, ұлттық дүниетанымдағы орны зерделенген.

- Ескерткіштегі жылқыға қатысты соматикалық бірліктер мен олардың лексика-семантикалық өрісі жан-жақты талданып, олардың тарихи даму жолы мен қазіргі қазақ тіліндегі көрінісі сипатталған.

- Тұрмыс-тіршілікке қатысты, әлеуметтік қатынастарға, жаратылыс құбылыстарына қатысты лексикалық бірліктер тілдік тұрғыдан жүйеленіп, мәмлүк-қыпшақ қоғамының мәдени-әлеуметтік болмысы тілдік деректер арқылы ашылған.

Зерттеу жұмысының ғылыми теориялық және әдіснамалық негіздері. Диссертацияда отандық және шетелдік түркітанушылардың, лингвистер мен тарихшы, мал дәрігерлігінің ғылыми еңбектерін назарға алынды

Зерттеудің негізгі әдістері мен тәсілдері. Зерттеу барысында тарихи-салыстырмалы, этимологиялық, семантикалық, когнитивтік, фактологиялық-салыстырмалы, тарихи-компаративті, деректанулық, палеографиялық, кодикологиялық, этнолингвистикалық, статистикалық, деректерді жинақтау, жүйелеу, топтау, сұрыптау, сипаттау, тұжырымдау, ұғымдық тұрғыдан салыстыру секілді әдістер мен тәсілдер қолданылып, ескерткіш мәтіні тарихи және мәдени контексте жан-жақты талданды.

Зерттеу барысында зерттеу жұмысының теориялық маңызы. Зерттеу жұмысының нәтижелері тарихи лексикологияның теориялық мәселелеріне өз деңгейінде үлес қоса алады. Зерттеудің нәтижелерін жоғары оқу орындарында филология факультетінің студенттеріне Қазақ тілінің тарихи фонетикасы, Тарихи лексикология салалары бойынша оқылатын

дәрістерде, Лексикографиялық тәжірибеде, арнайы курстарда көмекші құрал ретінде пайдалануға болады.

Зерттеу жұмысының практикалық маңызы. Зерттеу жұмысының нәтижесі бойынша алынған қорытындыларды жоғары оқу орындарында «Түркі тілдерінің салыстырмалы сөздігі», «Түркі тілдерінің түсіндірме сөздігі», «Тарихи сөздігі», «Этимологиялық сөздігін» құрастыруда дереккөз; жоғарғы оқу орынының филология, түркология мамандығының студенттеріне «Қазақ тілінің тарихы», «Қазақ тілінің тарихи грамматикасы», «Тарихи лексикология», «Текстология» пәндерін оқытуда және аталған бағыттар бойынша оқулықтар жазуда қосымша материалдар ретінде қолдануға болады.

Зерттеу жұмысының қорғауға ұсынылатын негізгі тұжырымдары:

1.«Байтарату’л-вазих» жазба ескерткіші – мәмлүк қыпшақ дәуіріндегі тіл мен мәдениеттің айнасы. Оның жанрлық құрылымы – практикалық бағыттағы, ал мазмұны – өмірлік тәжірибе мен моральдық-этикалық нормаларға негізделген.

2.Палеографиялық және кодикологиялық тұрғыдан алғанда, ескерткіш ортағасырлық түркі жазба дәстүрін сақтаған. Қолжазбада жазу жүйесі, графикасы, жазу техникасы мен материалдары мәмлүк кезеңінің жазу мәдениетін сипаттайды.

3.Фонетикалық құбылыстар тарихи-компаративтік әдіспен талданып, ескерткіш тіліндегі дыбыстық жүйе мен заңдылықтардың қазіргі қазақ тілімен сабақтастығы анықталды

4.Лексика-семантикалық сараптама нәтижесінде, сөздердің 65%-ы тұлғасы мен мағынасы сақталған; 25%-ы фонетикалық өзгеріске ұшыраған, бірақ мағынасы сақталған; 10%-ы көнерген немесе түсініксіз. Сөз таптарына жіктеу нәтижесінде, есім сөздер мен етістіктердің үлесі басым екені анықталды, бұл ескерткіштің практикалық сипатымен тығыз байланысты.

5.Кірме сөздерге жүргізілген талдаулар бойынша I топ ескерткіш тілінде сақталған, мәмлүк дәуіріндегі реалийлерді білдіретін араб сөздері, II топ: қазіргі қазақ тіліне енген арабизмдер. Жалпы кірме сөздер саны мәтіннің 30 %-ын құрайды, бұл араб мәдени ықпалының басымдығын көрсетеді. Діни лексика-негізінен ислам дінінің негізгі ұғымдары мен этикалық категорияларын қамтиды. Олар қазіргі қазақ тілінде де актив қолданылады.

6.Мәмлүк дәуіріндегі кәсіби лексика (атбегілік, мал дәрігерлік саласы) ортағасырлық ескерткіштері «Китаб фи риязати-л-хайл», «Китаб фи ғылым ән-нушшаб», «Муният ул-гузат», т.б.) қолданылған терминдердің фонетикалық және семантикалық құрылымы қазіргі қазақ тіліндегі жылқы шаруашылығына қатысты кәсіби сөздермен тығыз байланысты.

7.Жылқыға қатысты атаулар мен терминдер тарихи-мәдени сабақтастықта дамып, қазіргі қазақ тілінде мағынасы сақталып қолданылады. Ескерткіште жылқының сыртқы пішіні, мінезі, түстері мен қолдану мақсатына қатысты атаулар кең қолданылған. Бұл түлікке қатысты бірліктер көне дәуірден бастап ауыз әдебиеті мен жазба ескерткіштер арқылы жалғасып, қазіргі қазақ прозасы мен поэзиясында өз жалғасын тапқан. Бұл –

жылқының тек шаруашылық саласында ғана емес, мәдени-танымдық нысан ретіндегі рөлін айғақтайды.

8.Ескерткіш тіліндегі соматикалық, туыстық қатынасты білдіретін, тұрмыстық қатысты зат атаулары, жаратылыс құбылыстарына қатысты лексикалық бірліктер қазіргі қазақ тілінде кең мағыналық өріске ие және мәмлүк-қыпшақ қоғамының әлеуметтік құрылымы мен мәдени бейнесін ашады және қазіргі қазақ тілінде де мағыналық тұтастығын сақтаған түркі халықтарының дүниетанымын сипаттайтын тірек ұғымдар. Ескерткіште бұл атаулар қазіргі қазақ тіліндегі поэтикалық дәстүрмен үндеседі.

Жұмыстың талқылануы мен жариялануы:

Web of Science Core Collection, Scopus халықаралық рецензияланатын журналдардағы мақалалар:

The Horse as a Cultural-Psychological Symbol in the Turkic Worldview: A Linguistic Analysis of Mamluk-Kipchak Written Sources. International Journal of Body, Mind and Culture, 2026. Volume 13 (7). P. 1-12.
[DOI:10.61838/rmdn.ijbmc.11.7.2](https://doi.org/10.61838/rmdn.ijbmc.11.7.2)

Қазақстан Республикасы Ғылым және жоғары білім министрлігінің Ғылым және жоғары білім саласындағы сапаны қамтамасыз ету комитеті (бұдан әрі – БҒСҚК) ғылыми зерттеулердің негізгі нәтижелерін жариялауға ұсынған журналдардағы мақалалары:

1. Мәмлүк қыпшақтары тілінде жазылған жазба ескерткіштер және «Байтарату’л-вазих» қолжазбасының маңызы. «Л.Н. Гумилев атындағы ЕҰУ Хабаршысы» ғылыми журналы. Филология сериясы, № 4 (149). Астана, 2024 ж. Б.45-60. <https://doi.org/10.32523/2616-678X-2024-149-4-45-60>

2. «Байтарату’л-вазих» жазба ескерткішінде кездесетін соматикалық атаулардың лексика-семантикалық сипаты. «Еуразия гуманитарлық институтының Хабаршысы» ғылыми журналы, №2. Астана, 2025 ж. Б.42-50. <https://doi.org/10.55808/1999-4214.2025-2.05>

3. Ортағасырлық жазба ескерткішіндегі атбегілікке қатысты тілдік бірліктердің лингвомәдени ерекшеліктері («Байтарату’л-вазих» және Кодекс Куманикус жазба ескерткіштері негізінде). «Қ.А.Ясауи атындағы университетінің Хабаршысы» ғылыми журналы, №2 (136). Түркістан, 2025ж. Б. 228-239. <https://doi.org/10.47526/2025-2/2664-0686.206>

4. «Байтарату’л-вазих» жазба ескерткіш тіліндегі жалпытүркілік лексиканың қазіргі қазақ тілімен сабақтастығы. «Ш. Уәлиханов ат. Көкшетау университетінің Хабаршысы» ғылыми журналы. Филология сериясы, №3. Көкшетау, 2025 ж. Б.23-34. <https://doi.org/10.59102/kufil/2025/iss3pp23-34>

5. Ортағасырлық мәмлүк-қыпшақ «Байтарату’л-Вазих» жазба ескерткішіндегі ономастикалық кеңістік. «Тілтаным» ғылыми журналы. «Теориялық лингвистика» сериясы, №2 (102). Алматы, 2026 ж. Б.66-78. <https://doi.org/10.55491/2411-6076-2026-2-79-92>

6. Лексика конского снаряжения в письменном памятнике «Муниет-ул-гузат»: историко-лингвистический анализ «Абылайхан атындағы ҚазХҚжӘТУ Хабаршысы» ғылыми журналы. «Филология» сериясы, №3(82). Алматы, 2026 ж. Б. 63-83. <https://doi.org/10.48371/PHILS.2026.3.82.004>

Халықаралық ғылыми-практикалық конференцияларда:

1. Ортағасырлардағы атбегілікке байланысты жазылған «Байтарату’л-вазих» жазба ескерткіші. «Әуезов оқулары – 23: Хакім Абайдың-180 жылдығына арналған Абай феномені және жаңа танымдық өрістер» атты халықаралық ғылыми тәжірибелік конференциясының еңбектері. Том – 1, Шымкент, 2025 ж. Б.40-45.

2. Ортағасырлық «Байтарату’л-вазих» мәмлүк-қыпшақ жазба ескерткішіндегі діни сөздердің қазіргі қазақ тілінде қолданылуы. «Turkiy xalqlar adabiyotiga doir zamonaviy yondashuvlar: muammolar, omillar, yechimlar» mavzusidagi xalqaro ilmiy-amaliy konferensiya materiallari. Toshkent-2025ж., Б.26-28.

Зерттеу жұмысының құрылымы. Зерттеу жұмысы кіріспеден, негізгі бөлім үш тараудан, қорытындыдан және пайдаланылған дереккөздер тізімінен тұрады.